

KULCSÁR Sarolta

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Doktori Iskola

kulcsar.sarolta1988@gmail.com

KOLDUS(ÉLET)KÉPEK

A koldus szóhoz kapcsolódó frazémák diakrón elemzése

Dolgozatunkban a *koldus* szó köré épült/épülő frazémákat kutatjuk, de nemcsak a frazémák szinkrón megjelenési formáival foglalkozunk, hanem elsősorban fejlődéstörténetükre helyezük a hangsúlyt. Tesszük ezt oly módon, hogy elsősorban megvizsgáljuk a *koldus* szó diakrón szemantikai módosulásait, majd az azokhoz társuló frazémák diakrón megjelenési formáit elemezzük – a koldustarisznyához, a koldusbothoz, a koldusénekhez és a koldusok testi fogyatékeihez kapcsolódó frazémák alapján. Bańcerowski szerint a frazeologizmusokban rögzült/rögzül az a világ, amelyben az adott nemzet él/él, és ezzel együtt rögzülnek a nemzetnek azok a társadalmi-politikai szokásai is, melyek az adott kulturális és civilizációs körhöz való tartozásról tanúskodnak. A dolgozat célja, hogy rámutasson azokra a *koldus* szóhoz kapcsolódó frazémákra, melyek kapcsán elemezhető és nyomonkövethetővé válnak az adott nemzetet ért nyelvi, történelmi és kulturális hatások.

Kulcsszavak: frazeológia, koldus, koldustarisznya, koldusbot, koldusének

A nyelv a társadalmi kommunikáció eszköze és a gondolatokat kifejező jelek rendszere (A. Jászó 2007). Ezt a nyelvi rendszert leginkább a kreativitás jellemzi. Egy adott nyelvnek története van: szüntelenül változik, s noha egy adott pillanatban állandónak tűnhet, az állandóság benyomását keltő nyelv nem egységes; területi és társadalmi változatai vannak. „Minden élő nyelv változik az időben és variálódik térben” – állapítja meg Benkő Loránd, aki a nyelvi rétegzettség és variabilitás gazdagságára is rámutat (Benkő 1988, 13). A magyar frazeológiai állományt különösen jellemzi ez a sokrétűség; mind szerkezeti szempontból, mind pedig a korpuszt illetően változatokban bővelkedő és változatos tipológiájú rendszere van. Az általánosan elfogadott megközelítés szerint az állandó szókapcsolatból alakult elemeket összefoglaló néven frazeológiai kapcsolatoknak

vagy frazémáknak nevezzük. Megmerevedett alakú kifejezések ezek, a gyakori használata következtében már egységes jelentést hordoznak.

„Bár az állandósult szókapcsolatoknak számos különböző csoportjuk van, a legtöbbjükre jellemző, hogy a formájuk viszonylag stabil, alkotóelemeik nem – vagy csak korlátozottan – cserélhetőek ki, jelentésük pedig az esetek többségében nem számítható ki azalkotóeleme kijelentésének összegzése révén.” (Forgács 2013, VI.)

Ezért is fontos megjegyezni, hogy a frazeológia egyrészt összegyűjti, közzéteszi és kutatja a nyelv szinkroniájában használt szólásokat, míg a diakrón frazeológia a szólások kialakulás-történetével, etimológiai-szemantikai aspektusainak a kérdéseivel, az egyes frazémák időbeni változatainak elemzésével foglalkozik. Bańcerowski nyomán a frazeológiának nagyon fontos szerepe van az adott nemzet nyelvének, történelmének és kultúrájának a kutatásában. A frazeologizmusokban rögzült az a világ, amelyben az adott nemzet élt, és ezzel együtt társadalmi-politikai szokásai is, amelyek az adott kulturális és civilizációs körhöz való tartozásról tanúskodnak. Így tehát nem meglepő, hogy a köznyelvben rögzült frazémákat előszeretettel alkalmazzák/alkalmazzuk a hétköznapokban is, de visszaköszönnek az újságok hasábjairól és egy-egy irodalmi mű szövegéből egyaránt. Sokrétű használatukat változatos jelentéstartalmuk indokolja, ami különösképpen segíti a nehezen kimondható/elmondható, de mégis közlésre váró tartalmak rafinált beleszövését a beszédünkbe/írásunkba (vö. Bańcerowski 2012).

A frazeológiai egységek különbözőféleképpen építhetők be a szövegbe, attól függően, hogy szólást vagy közmondást alkalmazunk. A szólások főként a stílus színesítésére, a közlendő élénkítésének az eszközeként használatosak; elterjedtek, közismertek és főleg emiatt alkalmazzuk őket. Szemléletesek és képszerűek, hiszen ezért válhatnak transzparens jellegűvé, közérthetővé. Ettől eltérően a közmondások különálló/önálló mondatként kerülnek bele a szövegekbe, s így a használat során leginkább a szövegrész elején, tételmondatként vagy a szövegrész végén, illetve a szöveg előtt címként szerepelnek. Ebből is látszik, hogy „egészen másként épülnek bele a szövegbe a lexéma-, illetve a mondatértékű egységek, hiszen míg az előbbiek magába a mondatba szerkesztődnek bele, addig az utóbbiak önálló mondat formájában jelennek meg” (Forgács 2007, 150).

Munkám során a *koldus* szó köre épült frazémákkal foglalkozom, de nem csak e frazémák szinkrón megjelenési formáit kutattam, hanem mindenekelőtt a fejlődéstörténetükre helyeztem a hangsúlyt. Tettem ezt oly módon, hogy elsősorban megvizsgáltam a *koldus* lexéma diakrón szemantikai módosulásait, majd az azokhoz társuló frazémák diakrón megjelenési formáit vettem górcső alá: mégpedig a *koldustarisznya*, a *koldusbot*, a *koldusének* kulcsszavakhoz és a *koldusok* testi fogyatékaikhoz kapcsolódó egyéb frazémák alapján.

A koldus lexéma diakrón változatai

A *koldus* lexéma eredetét, formálódását és időbeni változásait a következő szótárakban vizsgáltuk:

- Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–IV. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–1984. = TESz.
- Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond: *Magyar nyelvtörténeti szótár* I–III. Bp., 1890–1893. = NySz.
- O. Nagy Gábor: *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat, Bp., 1976
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979–2010. ÚMTsz.
- Pusztai Ferenc–Juhász József–Szőke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2000. = ÉKsz2.
- Forgács Tamás: *Magyar szólások és közmondások szótára*. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2003.

A *koldus* lexéma először a Müncheneri Kódexben (1466) fordul elő: „vala egy néminemű koldos Lázár nevű”. A *koldus* szó kétszófajúságát jelzi, hogy használható főnévként és melléknévként egyaránt. Főnévi jelentése a TESz.-ben ’kéregetésből élő személy’, s az Apor-kódexben használják először *kuldos* formában, míg melléknévként 1780-tól használatos a ’nagyon szegény’ személyek jelzőjeként (Magyar Hírmondó 142: NySz.). A lexéma származéka a *koldosság* szó, mely az Apor-kódexben fordul elő először, mégpedig a *kuldosságban* formában. A szó eredete a ’csavarog, kószál’ jelentésű igéhez vezethető vissza, amely valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű. Nagyszámú származéka van, pl.: a *kalandozik*, *kódorog*, *kóricál*, *kóvályog*, *kórász* szavak.

A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* egyetlen jelentésben említi a *koldus* szót, s Bornemisza Pétertől származtatja az első adatot, azonban jelzős szerkezetként említést tesz a *vándorló koldusról*. A népnyelvben ekkor már számos növénynevbe beépülhetett a szó, ezért fontos még megemlítenünk az úgyszintén e szótárban szereplő *lator koldus lába sebesítő fű* leírást, mely Melius Juhász Péter *Herbárium*-ából származik, s a *koldustetű* nevű növényre utal. Kiss Jenő a tájnyelvi szó jelentését is megadja: „Az árokparton tenyészőnövényeket termésük »ragaszkodásáról« nevezték el így; mint: ruhába, szőrzetbe beleragadó apró, barna termésű gyomnövény; ennek kapaszkodó magva” (48). Az említett növények termése, tüskés gyümölcse rátapad mindenféle ruhaszövetre, az állatok bundájára, s így terjednek

mindenfelé. Ismert a *ragadánacs* 'Lappula' (MNöv. 131) elnevezés is, amely szintén ezt a tulajdonságot hangsúlyozza. A *koldustető* (*kúdústető*, *kódistető*) elnevezésnek azért van olyan sok jelentése, mert ezzel a névvel a népnyelv a Lappula nemzetségen kívül még igen sok olyan növényt jelöl, amelynek kapaszkodó termése van. Ilyen például a mizsóton kívül a párlófő, tüskemag, Orlay-murok, ragadós galaj, királydinnye, szerbtövis, subás farkasfog, bojtortján." (Érdekes növénynevek IV.)

A *Magyar Nyelvtörténeti Szótárban* fellelhető továbbá a *koldusrongyok* összetétel és a *nyomorék koldus* jelzős szerkezet, amelyekben már a koldusokra jellemző testi fogyatékoság leírása is előkerül. A szótárban a szócikk végén a *koldus* lexémához kapcsolódó frazémákat is megtaláljuk: Senki énfelőlem nem tartja, hogy *szemérmes koldus* volnék.; Ne utáld meg a *nyájas koldust*. (Kisviczay: *Adagiorum*); *Szemérmes koldusnak* üres a táskája.; Nem fél *koldus* a fosztástól.; *Koldustól* kérsz táskát.

O. Nagy Gábor szótárában a *koldus* lexéma kapcsán fellelhető frazémáknak három elemzési lehetősége körvonalazódik. Az egyik a szociális momentum, amelyhez a *Koldustól kér tarisznyát* frazéma társítható; ebben előbukkan a *koldustarisznya* fogalma, melynek részletes elemzésére a továbbiakban térünk ki. A másik a vallási mozzanat, amely kapcsán az Ül, mint a koldus a portikusban 'templom előcsarnoka' frazéma lesz/lehet az elemzés tárgya. Ugyanis a koldushierarchiában a templomi koldus igen előkelő helyet foglal el, így ez a kenetteljes ülési rítus emiatt ad többletjelentést a fent említett frazémának. Míg a *kolduló barát* kifejezés a koldulórendi szerzetesekre (ferencesek, domonkosok) utal. A harmadik frazémacsoportot pedig a egyfajta pejoratív, metaforikus szemlélet jellemzi, melyhez az *Egy koldusból kettő* 'szegény legény és szegény lány házassága' frazéma kapcsolható. Az énekes koldus kapcsán említ a szótár további frazémákat, illetve további jelzős szerkezeteket, ilyenek a *vak koldus*, az *ázott koldus*, az *alázatos koldus* és a *búcsús koldus*.

Érdekességként megemlíthetjük a *Koldus csillagot*, továbbá az ehhez kapcsolódó gyerekdalt. „A Koldus csillag nevét véli és vitatja valamely, ma már népünk előtt ismeretlen pogány isten neve elkeresztelésének. De ki hinné még most? aminél kevesebbet nem állíthatni: hogy a mi tűz istenünket rejtegeti a hagyomány e név alatt, mely a hiszékeny gyermekekkel ma is énekelletti: »**Hozd el koldus a napot!**«” (Kandra, 442)

Az Új Magyar Tájszótárban a *koldus* lexémának – mint főnévi, mind pedig melléknévi funkcióban – sok alakváltozatára leltünk: ilyenek a *kódis*, *kódé*, *kudús* stb. A szófaji aspektusú értelmezés során a csak főnévi vagy csak melléknévi használatban is több jelentést, több alkalmazási lehetőséget találtunk a tájszótárban. Ezekhez a jelentésekhez több frazéma is társul, főként pejoratív, gúnyos jelentéssel. Előfordulnak paradox jelentésű frazémák is, ilyenek a *Fél tőle mint*

koldus a garastól vagy a *Koldustól kér tarisznyát*. A szólások közül előfordul a *Koldusútra megy ~ Cigányútra megy*, illetve *A magam koldusa vagyok* ('ha szegényen is, de szabadon élek') állandósult szókapcsolat.

Forgács Tamás *Magyar szólások és közmondások* című szótárában a *koldus* lexémához kapcsolva a ma is igen gyakori és közismert *Szemérmes koldusnak üres a tarisznyája ~ Szégyenlős koldusnak üres marad a tarisznyája* frazémákat találtuk. Előfordulnak továbbá a *koldusbot*, a *koldustarisznya* és a *kolduskenyér* címszavak alá csoportosított frazémák különféle változatai is.

A Magyar értelmező kéziszótárban a *koldus főnévi címszó* alatt a következő magyarázat található: 1. 'rendszeres kereset nélküli, kéregetésből élő személy' pl. *vak koldus*; 2. 'tönkrement, nincstelen személy' pl. *koldussá tette az árvíz*. A szó melléknévi jelentése: 'nyomorult, nincstelen, szegény' pl. *koldus ország*. A szólások közül az értelmező szótár a következő népi használatú és tréfás hangulatú frazémát említi: *Már a koldus is a harmadik faluban v. határban jár* – ezt később a kelő ember korholására alkalmazzák, jelentése: 'már későre jár'.

A koldus lexémához kapcsolódó frazémák diakrón változatai

A frazémák kialakulását, transzformálódását és időbeni változását a következő szótárak segítségével követtük nyomon:

- Erdélyi János 1851. *Magyar közmondások könyve*
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*
- Bárdosi Vilmos 2003. *Magyar szólástár: (Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára)*
- Forgács Tamás 2004. *Magyar szólások és közmondások szótára: (Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve)*

A Koldusbotra jut frazéma diakrón változatai

O. Nagy Gábor szerint (1976, 13) egyszerű, összetett és mondatformájú szólásokról beszélhetünk. Az egyszerű szólások azok a kifejezések, amelyekben nincs sem mellékmondati rész, sem azonos mondatrészek ismétléséből eredő tagoltság. A *Koldusbotra jut* frazéma metaforikus jelentést hordoz, hiszen a vagyon elvesztését, elszegényedést jelent. Így a metaforikusan motivált frazémák közé sorolhatjuk, motiváltságuk szóképen alapul, konkrét → absztrakt jelentésátvitellel jönnek létre (vö. Forgács 2007, 72). Rozgonyiné Molnár Emma *A szólások grammatikai tulajdonságai* című tanulmányában a szólásokat három alcsoport-

ba osztja: szólásglosszémákra, szólásszintagmákra és szólásmondatokra (1981, 339–347). Az általunk vizsgált frazéma a szólásmondatok csoportjába tartozik, hiszen a *Koldusbotra jut* predikatív magot tartalmazó szólás, amit az igei frazeologizmusok közé sorolhatunk be. Ezek mondattani feje mindig ige, melyhez egy vagy több lexikálódott bővítmény kapcsolódik/kapcsolódhat.

A *Koldusbotra jut* szólás a 'vagyonát v. jövedelmi forrását elvesztve teljesen elszegényedik' jelentést hordozza, a frazéma teljes értékű értelmezéséhez azonban szükség van arra, hogy megértsük a koldusbotnak mint eszköznek a jelentőségét a koldusmilió viszonylatában. A bot ugyanis a koldusnak legszükségesebb szerszáma. A kifejezés képszerű, s metaforikus jelentéssel bír, azonban a legtöbb ember az elszegényedés fogalmával azonosítja. A szólás minden emberre vonatkozhat, társadalmi rétegtől, nemi és vallási hovatartozástól függetlenül használatos, mégis inkább elvont síkon válik elemezhetővé/értelmezhetővé.

A frazéma igei feje a diakroniában változásokat mutat, hiszen többféle szerkezeti és szemantikai eltéréseket találunk. Gyakran használatos a *Koldusbotra jutott* forma, melyben az igei rész múlt idejű volta módosítja a frazéma jelentését is, ezáltal sokkal mélyebb interpretálhatósági lehetőséget rejt magában. A *jutott* ige E/3. személy múlt idejű formája oly módon változtatja meg a jelentéstartalmat, hogy a történéis befejezettsége révén, mely immár állapotot jelöl, hangsúlyosabbá teszi az önhibából történő elszegényedés lehetőségét.

Szintén a szólás igei része variálódik a *Koldusbotra juttat* <vkít> 'teljesen tönkretesz vkít' szólásban, melyben a műveltető ige használata arra utal, hogy több személy bevonásával valósul meg a cselekmény. A szólás negatív kicsengése a cselekményben rejlő, s az azt vezérlő rosszindulatot jelzi.

Az eddig vizsgált, gyakori és jól ismert frazémák mellett egyéb jelentéskört mozgósító szólások is konstruálódtak a *koldusbot* lexémával:

Erdélyi János *Magyar közmondások* című gyűjteményében, mely 1851-ben jelent meg, a *Koldusbotra jutott* formát találhatjuk meg. Margalits Ede 1896-ban kiadott *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* könyvében is fellelhető a koldusbot lexémára épülő frazémák, ám ezek kontextusa többletjelentést hordoz. Ilyenek a *Minden koldus a maga botját dicséri* vagy a *Minden koldus a maga botját őrzi* és a *Kicsiny a koldus, de elég nagy a botja* vagy a *Kis koldus, nagy bot* szólások, melyek esetében megfigyelhető a koldusbot jelentőségének hangsúlyozása. Az első fent említett példában kétféle változatot figyelhetünk meg, aminek következtében a két szólás mindössze az igehasználásban különbözik egymástól: az első esetben a *dicséri*, a másodikban az *őrzi* ige van jelen, ez is alátámasztja azt a tényt, hogy a koldusbot a koldus ékessége, amelyre büszke, talán a legbüszkébb, s melyre vigyáznia kell, hiszen az életben maradását, a létét szavatolja. Ezért vált közismertté egy újabb szólásváltozat: a *Ritka*

koldus bot nélkül, mely alátámasztja az állításomat, s ezért használjuk az olyan helyzetek leírására a következő szólást, amikor a közlő már tudja, hogy az adott helyzet sikertelenséggel zárul, hiszen a lehetetlent kéri: ezt fejezi ki a *Koldustól a botot kéri* szólás. A *Kicsiny a koldus, de elég nagy a botja* frazéma jelentésében hasonló a *Kicsi a bors, de erős* szóláshoz, amikor ellentétes jelentéstartalmat tükröz a szólás első fele a folytatáshoz képest; az erősebb fél ugyanis gyakran lenézve próbálja kihasználni a másikat, vagy csak erejét fitogtatja a gyengébbnek vélt társa előtt, minek eredményeképpen magát keveri bajba, amit a *Kis koldus, nagy bot* szólás is hivatott közölni, csak rövidebb és tömörebb formában.

A koldustarisznya frazéma diakrón változatai

A *Magyar értelmező szótár* szerint a *tarisznya* 'nyakba vagy vállra akasztva hordott, rendszerint ráhajtott fedőlappal ellátott nyitott táskafélé' (Pusztai 2008), amit sok esetben az öltözet részeként, vagy különálló tárolásra, hordásra szolgáló eszközként használnak. A népmeséknek köszönhetően közismertté vált a szó jelentése, ugyanis a szegénylegények szerencsepróbáló útjai előtt az édesanyák ebbe csomagolták a hamuban sült pogácsát, ami eledelként szolgált a hosszú út során. A koldusöltözetnek is elengedhetetlen kelléke a tarisznya, hiszen ez az erszényszerű táska viselőjének szinte állandó rekvizitumává válik, minek következtében a legértékesebb dolgokat tárolja benne, mint amilyenek a pénz és az élelem. A koldusok esetében azonban ez a tarisznya a legtöbb esetben üres marad, esetleg az alján csörög benne némi aprópénz, így nyelvünkben különféle szólások és közmondások honosodtak meg róla. Elsősorban magáról a tarisznyáról mint tárolásra szolgáló eszközzel születtek frazémák, ilyenek a *Telhetetlen, mint a koldustarisznya*, *Mindig üres, mint a koldustarisznya* és a *Meg nem telik, mint a koldustáska*, majd pedig a személyről is, akinek a tulajdonában áll a tarisznya; ilyenek a *Szemérmes koldusnak üres marad tarisznyája*, *Szemtelen koldusnak tele nagy táskája* és a *Szégyenlős koldusnak üres a táskája*. Az említett példákban is látszik, hogy az emberi jellemek és a tarisznya teltsége között vonható párhuzam. Érdekes azonban megfigyelni a frazémákban rejlő jelentésbeli különbségeket: az első esetben, ha a *Szemérmes koldusnak üres a táskája* szólást elemezzük, akkor megállapítható, hogy a koldus szégyenlőségének következtében maradt üresen a táskája; azonban hogyha megfigyeljük a *Szemérmes, mint az üres táskájú koldus* formát, amely szintén közismert, akkor észlelhető jelentésbeli különbség az előzőhöz képest. Ugyanis az első esetben a koldus szemérmességének eredménye az üresen maradt tarisznya, míg a második esetben az üres táskának tudható be a koldus szemérmessége.

Margalitsnál megtalálható a szólás fent említett mindkét változata: *Szemérmes koldusnak üres a tarisznyája* és a *Szemérmes, mint az üres táskájú koldus*, továbbá ugyanezen címszó alatt lelhetők fel a *Szemtelen koldusnak tele nagy táskája* és a *Szégyenlős koldusnak üres a táskája* szólások is, amelyek az ellentétes jelzők hatására ellentétes jelentést hordoznak. Ezeken a szólásokon túl a gyűjteményben megtalálható még a *Tanulatlan ifjú még ifjúságában a koldustarisznyát viszi a nyakában* szólás is, amelyben a koldustarisznya már egy újabb aspektusú szemantikai többletet kap, hiszen a frazéma kontextuális jelentését figyelembe véve itt nem egy állandósult állapotra, az elszegényedett sorsra kell gondolnunk, hanem a tanulásban rejlő lehetőségek kibontakoztatására. Hasonlóképpen tekinthetünk a *Tékozlónak ruhája végre koldus táskája* szólásra is, melynek jelentése a kolduslétben rejlő lehetőségek megragadására és a leleményesség által történő túlélésre sarkallja a peremre szorult embereket.

O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* című 1976-ban kiadott gyűjteményében már magyarázatot is társít a szólásokhoz és közmondásokhoz. Így a *Koldustól kér tarisznyát* [rég: Koldustól a botot kéri; Koldustól tarisznyát vesz el] = a) (táj) olyantól kér vmit, aki maga is nagyon szegény, aki maga is elvesztette mindenét b) (rég) olyasmit kér, ill. vesz el vkitől, ami nélkül az nem lehet el c) (rég) lehetetlent akar. *Koldustól ne várj tarisznyát* = az egyetlen holmiját senki sem adja oda másnak (táj). *Szemérmes* [szégyellős v. táj: szerény vagy néma] *koldusnak üres* [üresen marad] *a tarisznyája* [rég: a táskája] = aki szégyell kérni v. a maga jogos érdekében szót emelni, az hátrányt, kárt szenved. *Mindig üres, mint a koldustarisznya* = mindig üres (táj). *Telhetetlen, mint a koldustarisznya* = semmivel sem elégszik meg, mindig többet akar. *Koldustarisznyát akaszthat a nyakába* [rég: Koldustarisznyára szorul] = annyira elszegényedik, hogy akár koldulni is elmehet. ~ Koldusbotra jut. *Koldustáska vállán, aranygyűrű ujján* – nem (jól) illenek össze = aki szegény, az ne parádézzon! (rég).

Az összegyűjtött szóláskorpuszból jól látható, hogy az előző fejezetben szereplő *koldusbot* és a *koldustarisznya* is elengedhetetlen kelléke a koldussorsa jutott emberek életének. A koldusbot fegyverként, míg a koldustarisznya éléskamraként szolgál, minek következtében mindkettő fontos tartozéka a kolduslétnek.

A koldusénekhez kapcsolódó frazéma diakrón változatai

A koldusnak a hangja egyben hangszere is, mely által teljesíti küldetését, túléli a hétköznapiakat s megeremti a maga kenyerét. A koldusok a társas magány önálló szubjektumai, akik énekükkel teremtenek kapcsolatot a transzcendens és immanens világ között, minek következtében énekhangjuk által mondanak áldást az őket megsegítőkre vagy szórnak szitkokat az őket elítélőkre, lenézőkre.

Így a koldusének milyenségéről is születtek frazémák, melyek diakrón változatainak vizsgálatát a folytatásban végezzük el.

Erdélyi János *Magyar közmondások könyvében* a *koldusének* címszó alatt az alábbi frazémák találhatóak meg: *Énekel a koldus, úgy kap alamizsnát, Egyhangú, mint a koldusének* és a *Kifogy mindenéből, mint koldus az énekből*. Az *Énekel a koldus, úgy kap alamizsnát* szólás utal a koldusének létfenntartó szerepére, ugyanis az éneklés következtében megkapott alamizsna jelzi az elvégzett feladat kulcsfontosságát. Az *Egyhangú, mint a koldusének* frazéma kapcsán elmondható, hogy a legtöbb esetben – némi kivétellel, hiszen a nagyvárosok utcáit járva azért találkozhatunk olyan koldusokkal és utcazenészekkel is, akik zeneileg képzett emberek, akik sok esetben csak kihívásból próbálják ki az utcán való zenélést, míg mások objektív okok miatt kerültek/kerülnek az utcára, s ez az egy túlélési lehetőség maradt a számukra – az énekes vagy hangszeren játszó, esetlegesen a két típust kombináló koldusok nem képzett zenészek, ezért a hamis hangok, az egyhangúság és a nem pontos hangszerjáték jellemző lehet rájuk. A *Kifogy mindenéből, mint koldus az énekből* szólásból arra következtethetünk, hogy a kolduslét alapvető eleme a végletekig történő kitartás, hiszen esetükben ez jelenti a túlélés zálogát. Tehát az énekből való kifogyás akár a teljes kilátástalanságot, azaz az élet végét jelentheti.

Margalits Ede gyűjteményében a koldusének címszó körül az *Úgy húzza a szót, mint a szentiványi koldus az éneket, Jajgat, mint a koldus a búcsúban* és a *Jajgat, mint a kódis a vásárban*, illetve a *Kifogy mindenéből mint koldus az énekből* szólásokat lelhetjük fel. Az *Úgy húzza a szót, mint a szentiványi koldus az éneket* frazéma több változata is ismeretes, ugyanis több helységnév, tájegységnev is előfordulhat a koldus lokalitásának jelzőjeként, továbbá utal a koldus énekének silány minőségére, ami nem is nevezhető igazán éneknek, sokkal inkább az elnyújtott szavak egymásutániságából válik értelmezhetővé a közölni kívánt tartalom. A *Jajgat, mint a koldus a búcsúban* és a *Jajgat, mint a kódis a vásárban* szólások azonos jelentéstartalmúak, a *kódis* ugyanis a *koldus* lexéma korábbi táji megfelelője, amely az Új magyar tájszótárban a *koldus* lexéma alakváltozataként fordul elő. A jajgatás ebben az esetben a koldulás módszertanának az eszköze, amit olyan helyen végeznek az ebből élő személyek, ahol nagy embertömegek fordulnak meg, így a búcsú, a vásár tökéletes helyszín tevékenységük megvalósításához. A *Kifogy mindenéből, mint koldus az énekből* szólás pedig az ének létfenntartó szerepét hivatott jelezni.

O. Nagy Gábor gyűjteményében az alábbi magyarázatok találhatóak a koldusének vezérszavú frazémák mellett: *Kifogy mindenéből, mint koldus az énekből* = semmije sem marad (rég). *Jajgat, mint a koldus a vásárban* [a búcsúban; Öt-kiált ('kiabál'), *minta sebes koldus a búcsúban*; Ött-kát ('kiabál'), mint a sebes valagú

koldus] = hangosan v. ok nélkül jajgat, ill. így kiáltoz (táj). *Nem lesz belőle énekes koldus se* = nem lesz abból semmi, nem fog az sikerülni! (táj). (*Úgy*) *énekel, mint a nyirádi [palágyi] koldus* = a) hamisan énekel b) a szavakat elnyújtva, éneklő hanglejtéssel beszél (táj). *Egyhangú, mint a koldusének* = nincs benne semmi változatosság.

Az említett frazémák diakrón változatai is jól tükrözik a koldusének jelentőségét, ami a koldulás módszertanának egyik legfontosabb eleme, s ami a betevő falat megszerzését eredményezheti.

A sánta koldushoz kapcsolódó frazéma diakrón változatai

A sánta koldusok esetében sokszor felmerül az emberekben az a kérdés, hogy esetükben valós fogyatékoságról lehet-e szó, vagy mindazok csak a színlelés áldozatai lesznek, akik hisznek nekik. Sok esetben ugyanis az elszegényedett sorsú emberek a színjáték/színlelés eszközt választják a sajnáltatás tárgyaként, amely által megpróbálnak némi aprópénzt összekéregetni az őket körülvevő emberektől. Másrészt viszont a sánta koldusról szóló szólások, közmondások görbe tükröt tartanak az emberek elé, ugyanis tartalmukban az emberi lustaságra, jellembeli gyengeségre hívják fel a figyelmet.

Margalits Ede gyűjteményében szintén egyetlen szólásban szerepel a sánta koldus: *A hamis lelkűt a sánta koldus is utoléri*, mely hasonló jelentéskört ír le, mint *A hazug embert hamarabb utoléri, mint a sánta kutyát*. Ez utóbbi közismert közmondásunk, s mindkettő az emberi jellem gyengeségére utal.

Erre a jelzős szerkezetre O. Nagy Gábor a következő szólásokat említi: (*Már a (sánta) koldus is a harmadik (hetedik) faluban (határban) jár (énekel)*) = Kelj fel, hiszen már régen megvirradt, már dologidő van! (nép, tréf). Ebben a gyűjteményben – a zárójeles részekben – már jól láthatók a szólás variációs lehetőségei. E különféle szólásvariációk jól tükrözik, hogy miként változik a jelentéstartalom, hogyan súlyosbíthatóak a koldusok körülményei, és hogyan hangsúlyozható még inkább a szegénysors. A pusztai *koldusszó*, vagy a jelzővel ellátott *sánta koldusszerkezet* használata, illetve, az a jelenség, hogyan jár a koldus, vagy énekel inkább, mind-mind módosítják a szólás jelentéstartalmát, s utalnak a különféle koldustípusok által az emberi kényelmességre, lustaságra, mulasztásokra.

A vak koldushoz kapcsolódó frazéma diakrón változatai

A vak koldusról leginkább olyan szólások, közmondások születtek és maradtak fenn, amelyek azt írják le, hogy a látni nem tudás következtében hogyan lehet becsapni vagy félrevezetni az ilyen embert. Ennek következtében több esetben

is előfordul, hogy a szólások ironikus hangulatúak, illetve ellentétes értelmű, antonim kifejezéseket tartalmaznak.

Margalits Ede elemzett gyűjteményében több szólás és közmondás is található a *vak koldus* vezérszóval. *A poklot a vak koldus is láthatja*, azaz 'a közeledő rosszat nem kell feltétlenül látnunk, megérezzük azt előre'. *Azt mondta a vak koldus, szeretném látni.* = Valaki nagyzolásának, hetykélkedésének a csúfolása – értelmezi a szerző. *Vak koldusnak fagaras is jó*, melyben a fagaras a bevezetőben már említett átverés eszköze. A *fagaras* egy jelentéktelen, értéktelen pénznem, amelyet a szólás különféle változataiban a *fabatka* szóval is gyakran helyettesítenek. A *fabatka* is hasonló jelentést hordoz, innen ered a *Fabatkát sem ér* közismert szólásunk, ami azt jelenti, hogy semmit sem ér. A *Vak koldus is örül, ha patkóra talál* szólásban érdemes a patkó jelentőségére figyelni, hiszen a patkóforma egy olyan alakzat, amit a vak emberek tapintás alapján is meg tudnak ismerni, be tudnak azonosítani, s amely a szerencse jelképeként közismert, így a vak ember is a szerencse jelentését társítja a patkóhoz. A *Vak koldusnak is alamizsnán a szeme* szólás utal az alamizsna létfenntartó erejére, melynek hangsúlyozását eredményezi, hogy a szólásban a vak koldus szeme is a betevő falatokon pihen. A *Fél tőle, mint koldus a garastól* szólás ellentétes értelmű, antonim kifejezést tartalmaz, hiszen a koldus a garas után vágyakozik, semmiképp sem írható le ez az érzés valódi félelemként, pontosabban a félelem sokkal inkább a kiszolgáltatottság érzésétől eredeztethető mintsem magától a garastól. Ugyanezen szólásnak kialakult egy újabb változata, amelyben már kicserélődött az antonim jelentést hordozó elem: *Kap rajta, mint koldus a garason*, amely már valós jelentéstartalmat tükröz. Ennek a változatnak egyfajta fokozása figyelhető meg a gyűjteményben, hiszen előfordul a *Kap rajta, mint koldus a fagarason* változat is, melyben szintén ellentétes jelentésre találunk, csak most más formában, mint az előzőekben, itt ugyanis nem az igei fej miatt alakul ki az ellentétes jelentés, hanem a *fa* előtag miatt. S még egy újabb változata ennek a szólásnak: a *Kap rajta, mint vak koldus a fagarason*, amelyben ironikus helyzetet teremt a vak koldus fagaras utáni kapása, hiszen egyfajta megcsúfolásról, kigúnyolásról van szó benne.

O. Nagy Gábor 1976-os gyűjteményében e címszó alatt a következő (magyarázattal ellátott) szólások találhatók meg: *Kihúzta (már) a vak koldus a dugót, nem látja bedugni.* = erősen fúj a szél. Örül neki, mint vak koldus a fagarasnak, illetve a *Fél (tőle), mint (a) koldus a garastól.* [rég: Örül neki, mint (a vak) koldus a (fa) garasnak; *Kap rajta, mint koldus a garason*] = nagyon örül neki, kap rajta. (táj, tréf). *Vak koldusnak fagaras is jó* = nem való annak finom, drága holmi, aki nem tudja értékelni. (rég).

Összegzés

A *koldus* lexémához kapcsolódó frazémák vizsgálata is bizonyította, ahogyan a diakrón változatok vizsgálatának eredményeképpen is megmutatkozott, hogy a frazémákban mind szintaktikai, mind pedig szemantikai változások tapasztalhatóak. Továbbá láthattuk azt is, hogy a hétköznapi emberekben nagyon gyakran alakul ki negatív sztereotípiák az elszegényedett, koldussorsban élő embertársaink közösségéről, miszerint ők bűdösek, koszosak, alkoholisták, ingyenélők, éhenkórászok stb. Azonban ne feledkezzünk meg arról sem, hogy élethelyzetük és a kialakult sztereotípiák mögött ott áll a társadalom, amelynek minden egyes szereplője, minden egyes rétege mást és mást vél bennük felfedezni, és különféle nézeteket vall a peremre szorultak sorsáról. Az államvezetés azért nem kedveli őket, mert a saját tevékenységének a kudarcát látja bennük, az egyszerű emberek pedig azért kerülik őket, mert szerintük olyan életvitelt folytatnak, aminek példájában minden ember látja, hogy sokszor egy pillanat elég ahhoz, hogy hasonló sorsra jusson/juthasson/kényszerüljön bármelyikünk.

Irodalom

- Bárdosi Vilmos 2012. *Magyar szólások, közmondások adatbázisa*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Forgács Tamás 2007. *Bevezetés a frazeológiába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács Tamás 2013. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- A. Jászó Anna (főszerk.) 2007. *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor Kiadó.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2008. *Magyar értelmező szótár*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1981. A szólások grammatikai tulajdonságai. *Magyar Nyelvőr* CV, 339–347.

Internetes források

- Bañcerowski Janusz 2012. A frazeológia mint az embervilágképtükröződése. *Magyar Nyelvőr* 136. évf. 4. sz. <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1364/136411.pdf> (2016. 2. 10.)
- Domonkosi Ágnes. *Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben*. <http://web.unideb.hu/~tkis/4-1-domonkosi.pdf> (2016. 2. 20.)
- Kandra Kabos. *Az ősmagyar csillagos ég*. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00037/pdf/itk_1896_4_434-442.pdf (2016. 2. 10.)
- Ráczy János. Érdekes növénynevek IV. <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1331/133109.pdf> (2016. 2. 10.)

Šarolta KULČAR

PROSJAČKE(SLIKE)ŽIVOTA

Dijahrona analiza frazema vezanih za reč „koldus” [prosjak]

U radu istražujemo one frazeme koji su se formirali/formiraju oko reči *koldus* [prosjak], analiziraju se ne njihovi sinhroni oblici, već pre svega njihov proces istorije stvaranja. Prvo dajemo pregled dijahronih semantičkih promena reči *koldus*, a potom istražujemo one dijahrone oblike frazema koje u sebi sadrže sledeće semantičke varijante reči *koldus* [prosjak] – *koldustarisznya*, *koldusbot*, *koldusének*, a *koldusok* *testi fogyatékai* [prosjakova torba, prosjakov štap, prosjakova pesma, telesni nedostaci prosjaka]. Prema Bancerovskom [Janusz Bańcerowski] u frazeologizmima se odražava(o) onaj svet, u kome (je) data nacija živi(ela), u njima se mogu pored toga prepoznati i one društveno-političke navike pojedinih nacija, koje svedoče o pripadnosti datom kulturalnom i civilizacijskom krugu. Cilj rada je da se istaknu oni frazemi vezani za reč *koldus* [prosjak], pomoću kojih je moguća analiza onih jezičkih, istorijskih, i kulturalnih faktora koji su imali uticaja na datu naciju.

Gljučne reči: frazeologija, prosjak, prosjakova torba, prosjakov štap, prosjakova pesma

Sarolta KULCSÁR

BEGGAR(LIFE)IMAGES

The Diachronic Analysis of Phrasemes Related to the Word „koldus” [beggar]

The topic of this paper is the exploration of phrasemes related to the word “koldus” [beggar] not only from a synchronic perspective, but with a focus on their etymologic development. We first examine the diachronic semantic variants of the word “koldus”, and then analyse the diachronic variants of the phrasemes related to them based on the phrasemes related to the beggar’s purse, beggar’s song, and the physical disabilities of beggars. Following Bańcerowski, the world in which a given nation lives/is living, together with their socio-political habits showing their belonging to a given cultural and civilizational circle, is recorded in phraseologisms. The aim of this paper is to point out the phrasemes which could represent the basis of the analysis and serve as a record of the language of the nation, its history, and its culture.

Keywords: phraseology, beggar, beggar’s purse, beggar’s staff, beggar’s song

